

**SHARQ MUTAFFAKIRLARINING BOSHQARUVCHILIK FAOLIYATINING
IJTIMOIY PSIXOLOGIK FAOLIYATINI YORITISH****Akromov Sanjar Muzaffar o'g'li***Denov tadbirkorlik va pedagogika institute Tarix yo'nalishi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada Sharq mutaffakirlarining psixologik faoliyati, Olimlar tomonidan ilgari surilgan boshqaruvchanlik faoliyati haqida ma'lumot beradi.

Kalit so'zlar: Abu Nasr Forobiy, O'rta Osiyo, Beruniy, "Fozil odamlar shahri", Yusuf Xos Hojib, Amir Temur, "Saddi Iskandariy", Alisher Navoiy, Ahmad Donish.

Аннотация: В данной статье представлены сведения о психологической деятельности восточных мыслителей, деятельности менеджмента, пропагандируемой учеными.

Ключевые слова: Абу Наср Фараби, Средняя Азия, Беруни, «Город добродетельных людей», Юсуф Хос Хаджиб, Амир Темур, «Садди Искандари», Алишер Навои, Ахмед Дониш.

Annotation: This article provides information about the psychological activities of Eastern thinkers, the activities of management promoted by scientists.

Keywords: Abu Nasr Farabi, Central Asia, Beruni, "City of Virtuous People", Yusuf Khos Hajib, Amir Temur, "Saddi Iskandari", Alisher Navoi, Ahmad Donish.

Rahbar shaxsini o'rganish muammosi kishilik jamiyatining barcha davrlarida muhim masala bo'lib kelgan. Buning asosiy sababi birinchidan, har bir davrdagi ijtimoiy munosabatlar o'ziga xos ravishda ijtimoiy mavqe jihatidan kimningdir yuqori darajada turishini taqozo etgan bo'lsa, ikkinchidan, insonlarning hayot kechirish tarzi, ravnaqi, darajasi, farovonligi, baxtli turmush kechirishi shu yuqori mavqedagi shaxsga, uning turli fazilatlari va xislatlariga bog'liq bo'lganligidir⁹³. Mutafakkir ajdodlarimiz ta'limotida, xalq ijodi mah-sullarida adolatli va adolatsiz munosabatlarning yuzaga kelishi rahbar shaxsi, ya'ni shohga bog'liq ekanligi to'g'risidagi fikrlarni o'qiymiz.

Abu Nasr Forobiyning "Fozil odamlar shahri" asarida aholining ma'naviy va psixologik jihatdan boshqarilishida fozil odamlar shahrida shahar aholisining stratometrik xususiyatlarga ko'ra tabaqalanishi lozimligi uqtiriladi. Bunda jamiyat a'zolarining o'zlarini boshqarishlarida jamiyatning o'zini o'zi boshqarilishiga olib kelish lozim, lekin bu bilan bir vaqtning o'zida har bir a'zo o'z psixologik-ma'naviy kamolotini usul hamda yo'nalishiga ko'ra yakkaxol tarzda mavjud bo'ladi. "Shularning hammasini ikki yo'l bilan olish mumkin. Birinchidan, yuqoridagi hodisalar aslida qanday mavjud bo'lsa, inson qalbiga, ko'ngliga o'shanday o'rnashib qolsa, boshqalarning ko'nglida bu

⁹³ Hayitov, O.E. Boshqaruv psixologiyasi: O'quv qo'llanma / O.E. Hayitov; O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. – T.: TIQXMMI, 2019. B – 24-25.

bilimlar qiyosiy yoxud taqlid asosida vujudga keladi. Ba'zi odamlar osha narsalarni ozlari his etishlari tufayli ko'ngillarida shu bilimlar vujudga keladi"⁹⁴. Forobiy bu fikrni davom ettirib: "Ikkinchidan, ushbu sifatlarga ega bo'lmagan odamlar birikmasi esa, jaholatdagi va adashgan shaharlarning aholisini tashkil qiladi. Fikrlashlar, g'azab, hasad, nafratga asoslangan bunday shahar aholisi... doimo bir-birlariga qarshi kurashib bir-birlariga dushmanlik qiladilar, eng kuchlilari boshqalarga nisbatan mukammalroq tuzilgan bo'ladi. G'olib kelganlar ham bir-birlarini yo'qotishga urinadilar, go'yo boshqa mavjudotlar nomukammalday, ularning borligi bularga zarar keltiradiganday, yoxud boshqalar ularga faqat qulday xizmat qilish uchun yaratilganday, barchasi bir-birini ezib ishlatishga intilishadi"⁹⁵.

Forobiy shuningdek, insonlarning yaxshi hayot kechirishi boshqaruvchi, ya'ni rahbar shaxsiga bog'liq ekanligini, uning turli fazilatlarini bu borada unga yordam berishini uqtiradi. Uning fikricha, bu o'rinda rahbar shaxsi uchun gumanistik, isnonparvarlik xususiyatlari muhimdir: "Kimki birovni baxt va saodatga erishtirish uchun zarur bo'lgan ish-harakatlarga ruhlantira olish qobiliyatiga ega bo'lmasa va bu ish-harakatni bajara olishga qudratsiz bo'lsa, bunday odam sira ham rahbar bo'la olmaydi. Ular yo'l-yo'riqlarni o'tmishda yashab o'tgan boshliqlardan o'rganadilar, lekin shu bilan birga, rahbar kelajak o'tmishdagi rasm-rusm, yo'l-yo'riqlarni isloh qilishni lozim topsa, turmush sharoiti taqozosiga qarab o'zgartiradi. Shuningdek, yomon odatlarni o'zida ifodalovchi o'tmishni ham o'zgartirmog'i kerak. Aks holda o'tmishning talablariga rioya etib, uning kayfiyati saqlansa, turmushda hech qanday yengillik, o'zgarish va o'sish ham bo'lmaydi"⁹⁶. Forobiyning bu fikrlaridan ko'rinadiki, rahbar shaxsi birinchi navbatda o'zini yomon odatlardan ozod qila olishi, boshqalarni yaxshi ishlarga ruhlantira olishi kerak ekan. Bu fikrlarning bugungi kunimiz uchun ham ahamiyati pasaymaganligini kuzatish mumkin.

O'rta Osiyoning buyuk donishmandlaridan biri bo'lmish Abu Rayhon Beruniy ham boshqaruv va boshqaruvchi shaxsi xususida o'zining bir qator fikr-mulohazalarini bayon etgan. U har bir kishiga baho berish uchun, uning qil ishini kuzatish mumkinligini ta'kidlaydi: "Har bir odamning bahosi o'z ishini ajoyib bajarishidadir"⁹⁷. Beruniy o'zining "Hindiston" asarida ushbu g'oyani ilgari suradi: "Tabiati jihatidan boshqarish va siyosat ishlariga qiziquvchi, boshliq bo'lishga fazilat va kuchi bilan haqli, fikr va maqsadda sabotli, davlatni o'zidan keyingilarga qoldirib, ularning o'z otabobolariga qarshi bo'lmasliklarini maqsad qilib olgan kishi tomonidan berilgan har bir buyruq, buyurilgan kishi oldida turg'un tog'lar singari mahkam bo'lib, u buyruqqa ko'p vaqtlar va uzoq zamonlar o'tsada, keyingilar ham bo'ysunadilar"⁹⁸. Uning fikricha,

⁹⁴ Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шахри. – Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. – Б. 167.

⁹⁵ O'sha manba. B – 167.

⁹⁶ 7 Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шахри. – Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. – Б. 170.

⁹⁷ O'sha manba. B – 170.

⁹⁸ 9 Беруни Абу Райхан. Индия. Соч., т.2. – Т.: "Фан", 1963. – С. 8.

tabiatan boshqarishga moyil boʻlgan hokim oʻz fikri va qarashlarida qatʼiy boʻlishi, oʻz ishlarini amalga oshirishda donishmandlar tomonidan bildirilgan ilgʻor mulohazalarga boʻysunishi lozim. Odil hokimning asosiy vazifasi oliy va past tabaqalar, kuchlilar va kuchsizlar orasida tenglik va adolat oʻrnatishdan iboratdir. Hokimning muhim vazifalaridan yana biri fan taraqqiyotiga, olimlarga gʻamxoʻrlik qilishdir⁹⁹. Demak, Beruniy oʻz insonparvarlik gʻoyalari bilan boshqaruv va rahbarlik psixologiyasi taʼlimotlari rivojiga oʻz hissasini qoʻsha oldi. U insonlar orasida oʻzaro tushunish, tenglik va boshqaruvda adolatni himoya qilib chiqdiki, bu fikrlar hamisha ham qadrlidir.

XI asrning yirik allomalaridan Yusuf Xos Hojib oʻzining “Qutadgʻu biligʻ”, yaʼni “Saodatga boshlovchi bilim” asarida boshqaruvchi shaxsi, yaʼni podsho xalq bilan birga va adolatli boʻlishi lozimligi gʻoyasi ilgari suriladi. Uning oʻgit va nasihatlar hokimlarga qaratilgan boʻlib, boshqaruvchi rahbar tevaragida tabiatan yaxshi niyatli, yuksak axloq sohibi boʻlgan kishilar boʻlgandagina, u toʻgʻri ishlar qilishi, toʻgʻri farmonlar chiqarishi mumkin, shundagina mamlakat farovon boʻlib ravnaq topadi. Yusuf Xos Hojibning fikricha: “Kishi qanchalik yuqori martabaga erishmasin, u baribir kamtar boʻlib qolishi lozim”¹⁰⁰.

Buyuk sarkarda, sohibqiron Amir Temur ham katta bir saltanatning asoschisi, rahbari sifatida boshqarish va rahbarlik masalalariga oid kuchli tamoyillarni yaratgan. Uning tuzuklari oʻz davrining ijtimoiy voqeyligiga xos boʻlgan stratometrik tuzilma hamdir. U oʻz tuzuklarida 12 ta ijtimoiy tabaqani farqlab beradi:

- (1) sayidlar, ulamo, mashoyix, fozil odamlar;
- (2) ishbilarmon, donishmand odamlar;
- (3) xudojoʻy, tarki dunyo qilgan kishilar;
- (4) noyonlar, amirlar, mingboshilar;
- (5) sipoh va raiyat;
- (6) maxsus ishonchli kishilar;
- (7) vazirlar, sarkotiblar;
- (8) hokimlar, tabiblar;
- (9) tavsir va hadis olimlari;
- (10) ahlihunar va sanʼatchilar;
- (11) soʻfiylar;
- (12) savdogar va sayyohlar.

Amir Temur fikricha, bu toifa kishilarning taqdirini podshoh, xazina va askarlar hal qiladi. Koʻrinib turibdiki, bu turlanish asosini tabaqaning ijtimoiy voqelikka nisbatan boʻlgan munosabatlari va xulq-atvorlari tashkil etadi. Ijtimoiy hayotni boshqarishda bunday ijtimoiy-psixologik yondashuv Amir Temur uchun oʻz davrida katta bir saltanatga asos solish imkonini bergan edi. Amir Temur davlatni boshqarish

⁹⁹ Oʻsha manba. – B. 125.

¹⁰⁰ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Т.: “Фан”, 1972. – Б. 163.

vositalari haqida to'xtalib shunday yozadi: "Saltanat ishlarida to'rt narsaga amal qilish lozim:

- (1) kengash;
- (2) mashvaratu maslahat;
- (3) qat'iy qaror, tadbirkorlik, hushyorlik;
- (4) ehtiyotkorlik".

Uning fikricha: "Ishbilarmon, mardlik va shijoat sohibi, azmi qat'iy, tadbirkor va hushyor bir kishi ming-minglab tadbirsiz, loqayd kishilardan yaxshidir"¹⁰¹. Bundan tashqari, o'rta bog'in rahbarlarini tanlash, ulardan hukumatni boshqarish ishlarida samarali foydalanishda uni nafaqat sinab ko'rish lozimligi, balki rahbarning individual-psixologik xususiyatlari, shaxsiy yo'nalganligi, e'tiqodi, ehtiyoji, motivi kabilarni inobatga olish, bu rahbarlarni rag'batlantirish, yuqori lavozimlarga ko'tarish yoki jazolash usullaridan foydalanish maqsadga muvofiq ekanligi ham Amir Temur tuziklarida bayon etib berilgandir. Ko'rinib turibdiki, bundan 650–700 yil avval davlatni boshqarish va rahbarlik tamoyillariga oid g'oyalar nihoyatda progressiv bo'lgandir. Chunki bu tamoyillar hozirgi zamon demokratik huquqiy davlatlar xarakteriga mos keladi. Bu donishmandlarimizning rahbarlik uchun zarur bo'lgan fazilatlar, davlatni idora etish uslubi va rahbarlik odobiga doir fikrlari ulkan ahamiyatga ega. O'rganilayotgan mavzuga oid adabiyotlar tahlilidan ko'rinadiki, sharq mutafakkirlari qarashlarini boyitgan holda, mazkur mavzu doirasida xalqimizning juda ko'plab atoqli shoir va davlat arboblari ham o'z fikrlarini bildirib ketganliklari tarixdan ma'lum. Ularning ayrimlari xususida qisman to'xtalamiz.

Davlat arbobi bo'lgan, klassik namoyanda Alisher Navoiyning "Saddi Iskandariy" dostonida jamiyatni adolat bilan boshqarish uchun shaxsda mavjud bo'lishi lozim bo'lgan sifatlar majmui Iskandar obrazi orqali bayon etilgan: "Dili, niyati pok, xayr va sahovatli, kamtarin va muloyim shaxs, dono podsho va dunyo sirlarini bilishga qiziquvchi aql-zakovat egasi rahbar bo'lishi kerak. Podsho bo'lishda manman, o'zini boshqalardan ustun qo'yish, o'zgalarni pisand qilmaslik, avom xalq bilan birga bo'lolmaslik xislatlari nuqsondir".

Ma'rifatparvar shaxs Ahmad Donish fikriga ko'ra, agar boshqaruvchi odil va donishmand bo'lsa, xalqni qashshoqlikdan saqlab qolishi mumkin. Davlat bir guruh kishilargagina emas, balki xalq manfaatlariga xizmat qilishi zarur. Bu uchun esa, hukmdor shaxsi bilimdon, odil, donishmand bo'lmog'i lozim. Mamlakatni idora etishda hukmdor nafaqat o'z fikriga suyanishi, balki muhim davlat arboblari bilan maslahatlashib ish yuritishi lozim ekanligi ta'kidlanadi. Chunki ko'pchilikning aqli bir kishining aqliga qaraganda ko'roqdir. Uning fikricha, mamlakatni shunday kishilar boshqarganda jamiyatda tartib va intizom o'rnatiladi.

¹⁰¹ Amir Temur yigitlari. T'uplam. Tuzuvchilar: B.Axmedov, A.Aminov. – T.: "Navro'z", 1992. – B. 75.

Xulosa. Abdulla Avloniyning “Turkiy guliston yoxud axloqqa oid” asarida: “Har qanday nisbatan katta miqyosdagi bevosita ijtimoiy yoki birgalikdagi qilinadigan mehnat idora qiluvchiga ma’lum darajada muhtojdir, bu idora qiluvchi shaxsiy ishlarni bir-biriga muvofiqlashtiradi va ishlab chiqarish organizmini mustaqil organlari harakatidan kelib chiqadigan vazifalarni bajaradi” , degan fikrlari keltirilgan bo’lib, bu o’z navbatida “yakkabosh rahbar”ning bo’lishi muhim ekanligidan dalolat beradi. Busiz boshqaruv to’g’ri va to’liq bo’lmaydi. To’g’ri rahbarlik qilish uchun oldindan ko’ra bilish, ro’y berishi mumkin bo’lgan o’zgarish va qiyinchiliklarni oldindan payqash va nazarga olish zarur. Har bir boshqarish vositasi faoliyatida muayyan tizimning bo’lishi shart.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Hayitov, O.E. Boshqaruv psixologiyasi: O’quv qo’llanma / O.E. Hayitov; O’zbekiston Respublikasi Oliy va o’rta maxsus ta’lim vazirligi. – T.: TIQXMMI, 2019. – B. 24–32
2. Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шахри. – Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. – Б. 167–170.
3. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Т.: “Фан”, 1972. – Б. 163.
4. Амир Темур ўғитлари. Тўплам. Тузувчилар: Б. Аҳмедов, А. Аминов. – Т.: “Наврўз”, 1992. – Б. 75.
5. Беруни Абу Райхан. Индия. Соч., т.2. – Т.: “Фан”, 1963. – С. 8–125.